

ՀՆԱՍԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Գեղիովտի վանտոսայան քարայր-դամբարանը, որպես պատմական սկզբնաղբյուր կարևոր է մշակութային և ժամանակագրական ծիսա-պաշտամունքային կոնկրետացումների առումով: Այն առավել ամբողջական ներկայացնելու նպատակով, հեղինակներն անհրաժեշտ են համարում գիտական շրջանառության մեջ դնել նաև քննարկվող հուշարձանից հայտնաբերված և Սևանի ավազանի վանտոսայան մյուս համալիրներում իրենց զուգահեռներն ունեցող հնամարդաբանական նյութերի համակողմանի ուսումնասիրությունից ստացված փաստերը, չափագրական տվյալների հիման վրա կատարած հնամարդաբանական որակումները, սեռա-տարիքային բնորոշումները և պաթոլոգիական ախտորոշումները:

Գեղիովտի քարայր-դամբարանից հայտնաբերված հնամարդաբանական հավաքածուն բաղկացած է ինը անհատական դիտարկումներից և չափագրման պիտանի երեք ամբողջական գանգ է պարունակում (աղ. II)* (գանգերի չափերի կատեգորիաների դասակարգումը տես՝ Алексеев В., Дебед Г. 1964, էջ 114-116): Թիվ 1 դիտարկումը (աղ. II) պատկանում է 50-60 տարեկան տղամարդու: Բնութագրվում է գանգասկավառակի չափագանգ մեծ երկայնական, միջին լայնական տրամագծերով և դոլիխոկրան կառուցվածքով: Դիմային կմախքը չափագանգ նեղ է, տանձածև բացվածքի լայնության մեծ և բարձրության փոքր չափերով: Ակնակապիճներն ունեն փոքր բարձրություն և միջին լայնություն:

Թիվ 2 գանգը պատկանում է 45-55 տարեկան տղամարդու: Այն բնութագրվում է գանգասկավառակի մեծ երկայնական, փոքր լայնական տրամագծերով, դոլիխոկրան կառուցվածքով և դիմային կմախքի միջին բարձրությամբ ու լայնությամբ: Տանձածև բացվածքի բարձրությունը փոքր է, իսկ լայնությունը՝ միջին մեծության: Ակնակապիճները միջին լայնության են և ցածր (աղ. II):

Թիվ 3 գանգը պատկանում է 20-25 տարեկան կնոջ: Գանգասկավառակն ունի մեզոկրան կառուցվածք, միջին մեծության երկայնական և լայնական տրամաչափեր: Այտոսկրային տրամագիծը բնութագրում է նեղադիմություն: Թիվ 2 և թիվ 3 գանգերը չափագանգ հետաքրքիր են պաթոլոգիական տեսանկյունից: Այս առումով պրոֆեսոր Վ. Տատինցյանի և դոցենտ Լ. Անդրեասյանի ախտորոշումները ներկայացված են XI աղյուսակում: Կատարված հետազոտությունների հիման վրա վերոհիշյալ մասնագետները գտնում են, որ պարադոնտը և ատամնաշարի պաթոլոգիական մաշվածությունը հանդիսանում են քննարկվող գանգերի ատամնածնոտային համակարգի ամենաբնորոշ խեղումները (Татинцян В., Андриасян Л., Мкртчян Р., Филиппосян А. - в печати):

Գեղիովտի հնամարդաբանական հավաքածուի անհատական սեռա-տարիքային որակումները իրագործվել են գանգաբանական նյութի հիման վրա: Տարիքային բնորոշումների համար հիմնականում հաշվի է առնվել գանգի կարերի օրիտերացման աստիճանը:

Ատամնաշարի ամբողջականությունը և նրա ծամող մակերեսի մաշվածության մակարդակը, սույն պարագայում, որպես տարիքը հուշող տեղեկատվական աղբյուր, ան-

* Հնամարդաբանական աղյուսակները (ի տարբերություն հնագիտականների) համարակալված են հռոմեական թվանշաններով:

տեսվել է՝ պաթոլոգիական խեղումների պատճառով: Աղյուսակ III-ում բերված են առկա գանգաբանական նյութի սեռա-տարիքային տվյալները:

Հայ ժողովրդի ծագումնաբանության և կազմավորման հիմնա-խնդիրներին նվիրված մի շարք աշխատություններում, որոշ անվանի ուսումնասիրողների կողմից, թերահավատ վերաբերմունք է դրսևորվել հնամարդաբանական նյութի տեղեկատվական հնարավորությունների հանդեպ: Այս հարցում կարևորվել են միայն լեզվական տվյալներն ու համեմատական լեզվաբանության ընձեռած փաստերը:

Իր «Ուրարտու պետությունը և հայերը» աշխատության մեջ անդրադառնալով էթնոգենեզին վերաբերող հարցերի մեկնաբանման գործում հնամարդաբանության ունեցած դերին՝ Գ.Խ. Սարգսյանը եզրահանգել է, որ վերջինիս հնարավորությունները սահմանափակված են նրա հետազոտման մեթոդիկայի տակավին անկատար վիճակով, ուստի այս պարագայում առավել շոշափելի և հուսալի պատմական աղբյուր է համապատասխան ժողովրդի լեզուն (Սարգսյան Գ. 1988, էջ 48): Այս առթիվ հիշատակության է արժանի նաև հայ ժողովրդի ծագումնաբանության հարցերի շուրջ իրար ընդդիմախոս գիտնականներ Ի.Մ. Դյակոնովի և Ռ.Ա. Իշխանյանի գրեթե նույնական անվստահությունը մարդաբանական տվյալների էթնոտարբերակիչ հնարավորությունների նկատմամբ: Ընդ որում, եթե նրանցից առաջինը գտնում է, որ մարդաբանական տիպը որևէ դեր չունի վերոհիշյալ հիմնախնդիրների մեկնաբանման գործում, քանի որ «մարդաբանական տիպերի տարածման սահմանները երբեք չեն համընկնում ժողովուրդների և նրանց լեզուների տարածման սահմանների հետ (Дьяконов И. 1968, էջ 7-8), ապա երկրորդը համոզված է, թե հնամարդաբանական չափանիշը հայերի համար տարբերակիչ չէ, որովհետև մարդաբանական միևնույն տիպի մեջ հայերի հետ մտնում են նաև էթնիկական մի շարք այլ միավորումներ, ինչն էլ գալիս է հաստատելու, որ հայոց լեզուն է հայ էթնոսի տարբերակիչ միակ հիմնական չափանիշը (Իշխանյան Ռ. 1989, էջ 24, 28):

Մեթոդական առումով ճիշտ չէ մարդաբանական տեղեկատվության ինչպես բացարձակ անտեսումը, այնպես էլ անհիմն գերազնահատումը: Ավելորդ է թվարկել այն ստվարածավալ մասնագիտական գրականությունը, որտեղ կարևորվել է հնամարդաբանական նյութի դերը որպես պատմական սկզբնաղբյուր՝ էթնոգենետիկական հիմնախնդիրների լուծման գործում (տես, օրինակ՝ Алексеев В. 1989): Տեսական գրականության մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել այն գաղափարին, ըստ որի հնամարդաբանական տվյալների աղբյուրագիտական արժեքը հիմնականում կարևոր է մինչգրային հասարակարգերի պատմական վերակազմությունների իրականացման հարցում: Այս թեզը չի սահմանափակում նշված գիտաճյուղի տեղեկատվական, վերլուծական և վերականգնողական արժեքը գրավոր սկզբնաղբյուրներ թողած հասարակությունների ուսումնասիրության դեպքում ընդհանրապես և Վանտոսայի թագավորության էթնիկական պատմության վերականգնման հարցում՝ մասնավորապես:

Կոնկրետացնելով խնդիրը՝ նշենք, որ Վանտոսայի թագավորության ժամանակաշրջանին վերաբերող հնամարդաբանական նյութը համապատասխան պատմա-մշակութային համատեքստում մեկնաբանելու համար, անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև տարածաշրջանում այն ժամանակ առկա ռազմա-քաղաքական իրավիճակը: Բանն այն է, որ Վանտոսայի թագավորության հզորացման և ընդարձակման գործընթացն ուղեկցվել է ինչպես բնակչության մասսայական տեղաշարժերով, այնպես էլ քաղաքաշինական աննախադեպ վերելքով, որի արդյունքը՝ տարածաշրջանի դեմոգրաֆիկական (ժողովրդագրական) և էթնիկական պատկերի վերաճումն է:

Պատմական մման իրավիճակը խոչընդոտող հանգամանք է հնամարդաբանական տվյալների էթնոտարբերակիչ հնարավորությունները բացահայտելու գործում, քանի որ դժվարացնում է վերջինիս խմբավորումը էթնո-մշակութային և տարածքային առումներով:

Առաջավոր Ասիայի և մասնավորապես Հայկական լեռնաշխարհի տարածքից հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութերի չափագրական տվյալների համադրությունը բացահայտում է տարբերակվածության մեկ ընդհանուր ուղղվածություն զանգվածեղ և նրբակազմ գանգաբանական տիպերի միջև: Մասսայական միգրացիաները և ուրբանիզացիան, որպես մարդաբանական տիպերի ձևակազմիչ գործոն, հզոր կատալիզատորի դեր են կատարել մետիսացնող գործընթացների արագացման և վերոհիշյալ ձևաբանական տիպերի համահարթեցման հարցում: Ուստի Վանտոսայի թագավորության ռազմա-քաղաքական բարդ գործընթացների պատմական խառնարանից մեզ ժառանգություն հասած հնամարդաբանական փաստացի նյութն էթնիկական վերակազմությունների մակարդակում որպես տարբերակիչ օգտագործելը՝ պահանջում է համակարգված մոտեցում: Մարդաբանական հավաքածուների խմբավորման կարևորագույն նախապայմանը՝ անհատական դիտարկումների ճշգրիտ պատմա-հնագիտական անձնագրավորումն է և նրանց չափագրական տվյալների վիճակագրական միջինացումն ըստ առանձին դամբարանային համալիրների, տարածքային սահմանների, մշակութային առանձնահատկությունների և այլն:

Վանտոսայան (ուրարտական) ժամանակահատվածին վերաբերող դամբարանային համալիրներից հայտնաբերված գանգաբանական նյութերի համեմատական վերլուծության փորձ արդեն կատարվել է սույն ուսումնասիրության հեղինակներից մեկի կողմից (Սկրտչյան Ռ., Ավետիսյան Պ. 1995, էջ 98-103): Որպես հետազոտման աղբյուր օգտագործվել են վանտոսայան հնագիտական նյութ պարունակող Գեղիովտի, Արգիշ-թիխիևիլի (Արմավիր), Արտաշավանի և Նորատուսի դամբարաններից հայտնաբերված գանգաբանական հավաքածուները, որոնց միջինացված ցուցանիշների ներխընքային ուսումնասիրությունը բացահայտել է ողջ հավաքածուի ձևաբանական համասեռությունը, իսկ առանձին հատկանիշների գույզային համադրությունը՝ կոորդինատների դաշտում խմբավորել է մարդաբանական տվյալները, ըստ վերը ներկայացված չորս հուշարձանների (Քոչար Ն., Սկրտչյան Ռ., Փալիկյան Ա. 1995, էջ 97-98):

Նշված հուշարձաններն ունեն տարածական սփռվածություն, ուստի դրանցում հայտնաբերված գանգաբանական հավաքածուների խմբավորման միակ հիմքը՝ պատմամշակութային մեկ ընդհանրությանը պատկանելն է: Միջխմբային համեմատական վերլուծությունը ժամանակին իրագործվել է Հոռոմի դամբարանադաշտի և Հ. Մարտիրոսյանի կողմից Նորատուսի խմբային թաղումից հայտնաբերված գանգաբանական հավաքածուների հետ: Վերը թվարկված հնամարդաբանական նյութերի ուսումնասիրությունը բացահայտել է մ.թ.ա. VIII-VI դարերի վանտոսայան գանգաբանական հավաքածուի առավել նրբակազմ ձևաբանությունը, որը մեկնաբանվել է բնակչության տեղական հիմնաշերտի մեջ մարդաբանական նոր տիպի կողմից արված ներհոսքով (Սկրտչյան Ռ., Ավետիսյան Պ. 1995, էջ 101): Նշենք, որ հիշատակված աշխատանքում հեղինակները մարդաբանական բնորոշումների տարբերակվածության ցուցանիշները կանխավ փորձել են դիտարկել միայն «տեղական և բերովի հնագիտական մշակույթներ» հասկացությունների համատեքստում: Ինչից և բխել է, որ վանտոսայան ժամանակաշրջանի գանգաբանական հավաքածուի հնամարդաբանական նկարագրի ձևակազմիչ միակ գործոնը կարող է հանդիսացած լինել նրբակազմ բնակչության ներհոսքը,

խսկ արդյունքը՝ նրբակազմության գործընթացը: Վերջինս մի հզոր կենսաբանական երևույթ է, որը Հայկական լեռնաշխարհում ունի իր տարածքային և ժամանակագրական կոնկրետ դրսևորումները: Սկսած մ.թ.ա. III հազարամյակից (խսկ Առաջավոր Ասիայում ավելի վաղ) զանգվածեղ և նրբակազմ զանգաբանական տիպերն այստեղ ունեցել են համապատասխանաբար հյուսիսային և հարավային աշխարհագրական սփռվածություն: Կոնկրետ Արևելյան Հայաստանի և մասնավորապես Սևանի ավազանի տարածքում նրբակազմության գործընթացը փաստագրվում է սկսած մ.թ.ա. XIV դարից (Լճաշեն, Ներքին Գետաշեն): Այսինքն՝ շուրջ 5 դար ավելի վաղ, քան Վանտոսայի ռազմա-քաղաքական ձեռնարկումների հետևանքով Հայկական լեռնաշխարհում վերստին սկիզբ առած բնակչության մասսայական տեղաշարժերը: Ուստի վերոհիշյալ ձևաբանական փոփոխությունը բացատրել միայն տեղական բնակչության հիմնաշերտի մեջ արագ և միանգամից կատարված նոր էթնիկական ներհոսքի պատճառով, նշանակում է անտեսել մնացած ձևակազմիչ այն գործոնների (տեղաբնիկություն, սոցիալական և աշխարհագրական մեկուսացում, մետիսացում և այլն) առկայությունը, որոնք մինչ Վանտոսայի թագավորության պատմական թատերաբեմ իջնելն էլ հզոր ազդակներ են հանդիսացել քննարկվող տարածաշրջանի մարդաբանական կերտվածքի ստեղծման գործում: Պետք է խոստովանել, որ վերոհիշյալ հրապարակման մեջ (Սկրտչան Ռ., Ավետիսյան Պ. 1995, էջ 93-103) մարդաբանական վերլուծության մեթոդն անկատար է՝ ընդգրկում համեմատական ֆոնի բացակայության պատճառով, ինչը կփորձենք իրագործել սույն աշխատանքում:

Նյութի բացակայության պատճառով, վանտոսայյան ժամանակահատվածի մարդաբանությունը քիչ է լուսաբանվել: Այս ուսումնասիրության մեջ՝ համեմատական համատեքստում, ի մի է բերվել քննարկվող խնդրի հետ առնչվող զանգաբանական փաստացի ողջ նյութը: Գեղիովտի քարայր-դամբարանի, ինչպես նաև Հայաստանի վանտոսայյան հուշարձանների (Նորատուս, Արգիշթիսիսիլի-Արմավիր, Արտաշավան) հնամարդաբանական նյութերի չսփառված տվյալների միջինացված արժեքների հիման վրա վերհանված վանտոսայյան մարդաբանական տիպի տեղն ու դերը Հին Արևելքի և Միջերկրականի ավազանի մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջին քառորդից - մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսերն ընդգրկող ժամանակահատվածում դրսևորված պատմամշակութային գործընթացների խառնարանում բացահայտելու համար, մենք նպատակահարմար գտանք այս աշխատանքում, որպես համեմատական ընդհանուր ֆոն, օգտագործել Եվրասիական տարածաշրջանի այն էթնո-քաղաքական կազմավորումների հնամարդաբանական նյութերի միջինացված տվյալները, որոնք էթնիկական, քաղաքական և/կամ մշակութային գործընթացների համատեքստում ընդհանրության եզրեր են ցուցանում վանտոսայյան իրողությունների հետ և կարող են պատմա-մշակութային վերակազմությունների սկզբնաղբյուր հանդիսանալ: Ուստի, որպես ընդհանուր համեմատական ֆոն առանձնացված հնամարդաբանական ժողովածուները, ըստ ուղեկցող հնագիտական համալիրների ընձեռած տեղեկատվության, առաջ քաշված հիմնախնդիրների օբյեկտիվ մեկնաբանման համար, մեր կարծիքով անհրաժեշտ է, որ բավարարեն հետևյալ պահանջներին (կամ դրանցից մեկին)։

1. Անմիջականորեն նախորդեն, համաժամանակյա լինեն կամ հաջորդեն վանտոսայյան իրողություններին:

2. Իրենց վրա կրեն Վանտոսայի թագավորության քաղաքական և/կամ մշակութային ազդեցության դրոշմը՝ վկայված արձանագիր տեքստերի և/կամ հաստատագրված հնագիտական նյութերի փաստացի տվյալներով:

Այս սկզբունքով առանձնացված գանգաբանական հավաքածուները 22-ն են (աղ. I և IV):

Հավաքածու թիվ 1.- Հայաստանի վանտոսայան (ուրարտական) հուշարձաններից (Գեղիովիտ, Նորատուս, Արմավիր, Արտաշավան) հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութ (Սկրտչյան Ռ., Ավետիսյան Պ. 1995, էջ 98-103):

Հավաքածու թիվ 2. - Սևանի ավազանի (Նորատուս, Մոթբի ձոր, Ներքին Գետաշեն, Ակունք) մինչվանտոսայան, վաղերկաթեդարյան հնամարդաբանական նյութ (գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ):

Հավաքածու թիվ 3. - Հոռոմի (Շիրակի մարզ) մինչվանտոսայան, վաղերկաթեդարյան հնամարդաբանական նյութ (գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ):

Սևանի ավազանի և Հոռոմի հնամարդաբանական հավաքածուները նախորդում են Վանտոսայի թագավորության (որպես հզոր ու անկախ ռազմա-քաղաքական միավորի) հանդես գալուն և անմիջականորեն համընկնում ուրուատրի-ուրարտական (վանտոսայան) ցեղախմբերի կազմավորման ու աստիճանական համախմբման ժամանակահատվածին (մ.թ.ա. XIII-IX դարեր): Ավելացնենք նաև, որ Սևանի ավազանը և Շիրակը մ.թ.ա. VIII դարի առաջին կեսից հիմնավորապես ներառվում են Վանտոսայի թագավորության աշխարհա-քաղաքական սահմանների մեջ, իսկ դրանց բնակչությունն անմիջականորեն ընդգրկվում Վանտոսայի տիրակալների կողմից իրականացվող էթնիկական տեղաշարժերի ոլորտը (ՄԿՈ-127, I-VIII, ՄԿՈ-155, A-F):

Հավաքածու թիվ 4. - Արևելավրացական հարթավայրից (Թրեի, Սամթավրո, Նաբագրեի, Նարեկավալի, Դվանի) հայտնաբերված երկաթեդարյան հնամարդաբանական նյութ (Абдушелишвили М. 1988, էջ 56):

Հավաքածու թիվ 5. - Մինգեչաուրի (Արևելյան Անդրկովկաս) մինչվանտոսայան, երկաթեդարյան՝ «կծկված դիրքով» թաղումների հնամարդաբանական նյութ (Касимова Р. 1960, էջ 19):

Հավաքածու թիվ 6. - Մինգեչաուրի ետվանտոսայան՝ «մեջքի վրա պառկած» թաղումների հնամարդաբանական նյութ (Касимова Р. 1960, էջ 20-21):

Անդրկովկասյան նշված հավաքածուներից երկուսը՝ Արևելավրացական հարթավայրից և Մինգեչաուրի «կծկված դիրքով» թաղումներից հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութերը, համաժամանակյա են Հայաստանի երկաթեդարյան հավաքածուներին և կարող են Հայկական լեռնաշխարհի և նրան հարակից հյուսիսային և արևելյան տարածքների վաղ երկաթի շրջափուլի (մինչվանտոսայան) էթնո-մշակութային կապերի ու ընդհանրությունների շրջանակը համալրել նոր՝ հնամարդաբանական տվյալներով: Ինչ վերաբերում է Մինգեչաուրի «մեջքի վրա պառկած» թաղումներից հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութին, ապա այն ժամանակագրական առումով անմիջապես հաջորդում է վանտոսայան հավաքածուներին: Ուստի դրանց համատեղ վերլուծությունը հնարավորություն կտա Անդրկովկասում ուշվանտոսայան և ետվանտոսայան շրջանի պատմա-մշակութային գործընթացներն իրականացրած ազգաբնակչության մարդաբանական տիպի առավել հավաստի պատկերը ներկայացնելու:

Հավաքածու թիվ 7. - Թլիի (Հարավային Օսեթիա) երկաթեդարյան հնամարդաբանական նյութ (Абдушелишвили М. 1988, էջ 56):

Հավաքածու թիվ 8. - Կոբանի (Հյուսիսային Կովկաս) երկաթեդարյան համահավաք հնամարդաբանական նյութ (Алексеев В. 1974, էջ 94):

Հավաքածու թիվ 9. - Մերձսևծովյան տափաստանների (Ուկրաինա) սկյութական հնամարդաբանական նյութ (КОНДУКТОРОВА Т. 1979, էջ 71-72):

Հավաքածու թիվ 10. - Միջինմերձդնեպրովյան տարածքի (Ուկրաինա) սկյութական հնամարդաբանական նյութ (КОНДУКТОРОВА Т. 1979, էջ 71-72):

Հավաքածու թիվ 11. - Նիկոլանկա Կազացկոյե և Ջոլոտայա Բալկա հնավայրերի (Ուկրաինա) սկյութական հնամարդաբանական նյութեր (КОНДУКТОРОВА Т. 1979, էջ 71-72):

Հավաքածու թիվ 12. - Մերձսևծովյան տափաստանների քոչվոր սկյութների համահավաք հնամարդաբանական նյութ (Дебед Г. 1948, էջ 161):

Հավաքածու թիվ 13. - Ստորինդնեպրովյան տարածքի (Նիկոպոլ՝ Ուկրաինա) քոչվոր սկյութների հնամարդաբանական նյութ (Дебед Г. 1948, էջ 160):

Հավաքածու թիվ 14. - Միջինմերձդնեպրովյան տարածքի երկրագործ սկյութների համահավաք հնամարդաբանական նյութ (Дебед Г. 1948, էջ 159):

Կենտրոնական և Հյուսիսային Կովկասի (հավաքածուներ թիվ 8 և 9) երկաթեդարյան (մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին քառորդ) հնամարդաբանական գտածոների և Հարավոուսական տափաստանների սկյութական հավաքածուների (թիվ 9-11) ներգրավումն այս աշխատության մեջ կարևոր է նրանով, որ վերջիններիս համադրված ուսումնասիրությունն Անդրկովկասի երկաթեդարյան և Հայաստանի վանտոսայան հնամարդաբանական նյութերի հետ, կարող է Անդրկովկասում և Կովկասում սկյութական էթնիկական փոխառնչությունների ու տեղաշարժերի իրագործման կոնկրետ ժամանակ և ուղղություն մատնանշել:

Հավաքածու թիվ 15. - Սիալկ B դամբարանադաշտի (Իրանական սարահարթի արևմտյան հատված) երկաթեդարյան (մ.թ.ա. IX-VIII դարեր) հնամարդաբանական նյութ (Vallois H. - V. 1940):

Հավաքածու թիվ 16. - Հասանլու V-ի (Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմտյան հատված) մինչվանտոսայան, վաղերկաթեդարյան (մ.թ.ա. 1200-1000թթ.) հնամարդաբանական նյութ (Rathbun T. 1972, էջ 162):

Հավաքածու թիվ 17. - Հասանլու IV-ի երկաթեդարյան (մ.թ.ա. 900-800 թթ.) հնամարդաբանական նյութ (Rathbun T. 1972, էջ 162):

Հավաքածու թիվ 18. - Հասանլու III-ի ուշվանտոսայան և ետվանտոսայան (մ.թ.ա. 600-500 թթ.) ժամանակահատվածի հնամարդաբանական նյութ (Rathbun T. 1972, էջ 162):

Իրանական սարահարթի արևմտյան (Սիալկ B դամբարանադաշտ) և հյուսիս-արևմտյան (Հասանլու III-V) հատվածների վերոհիշյալ հնամարդաբանական նյութերի օգտագործումն այս համատեքստում, կարևոր է երկու առումով: Եթե Հասանլու V-ը թրվագրվում է մ.թ.ա. XII-X դարերով, համընկնում է վանտոսայան ցեղախմբերի կազմավորման ու համախմբման ժամանակահատվածին և մշակութային առումով լիովին համադրելի է Հայկական լեռնաշխարհի (մասնավորապես Սևանի ավազանի և Հոռոմի) վաղերկաթեդարյան հնագիտական համալիրներին, ապա Հասանլու IV-ը, Սիալկ B-ն և Հասանլու III-ը ժամանակագրական առումով համապատասխանում են մ.թ.ա. IX-VI դարերին, փաստորեն համաժամանակյա են Վանտոսայի թագավորության իրողություններին և կարող են էթնոմշակութային կապերի ու փոխներգործությունների նոր պատկեր տալ: Այս առումով ավելացնենք նաև, որ մասնագետների կարծիքով Հասանլու IV-ի կործանման պատճառը հենց վանտոսայան գործոնն է հանդիսացել (Bray W., Trump D. 1980, էջ 101):

Հավաքածու թիվ 19. -Նիպալուրի (Հարավային Միջագետք) I-V հնագիտական հորիզոնների երկաթեդարյան և ետվանտոսայյան (մ.թ.ա. 900-500թթ) հնամարդաբանական նյութ (Swindler D. 1956, էջ 22):

Այս հավաքածուի ներգրավումը ևս պատահական չէ: Բանն այն է, որ մ.թ.ա. IX-VI դարերում Վանտոսայի թագավորության և Ասսուրական պետության միջև պարբերաբար կրկնվող արյունահեղ ընդհարումները, քաղաքականից զատ, թերևս կարող էին նաև էթնիկական դրդապատճառներ ունենալ, ինչը գուցե և հնարավոր լինի նկատել վերջիններիս համաժամանակյա հնամարդաբանական նյութերի ուսումնասիրության ընթացքում: Կա մի ուշագրավ փաստ ևս: Ետվանտոսայյան և ետասսուրական ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. VI դարի վերջին քառորդ), արդեն Նոր Պարսկական սկզբնաղբյուրները (Բեհիսթունյան արձանագրություն), ներկայացնելով Հայկական լեռնաշխարհի (Ուրաշտու-Արմինա) և Աքեմենյան Իրանի բարդ ռազմա-քաղաքական փոխհարաբերությունները, նշում են Միջագետքում (Բաբելոնում) Դարեհ I-ի դեմ ապստամբած ոմն արմեն-ուրարտացի Արախայի մասին, դրանով իսկ կարծես թե հիմքեր տալով ենթադրելու նշված ժամանակահատվածում հայ-արմենական (ուրարտայա) էթնիկ ինչ-որ միավորի ներթափանցումը Միջագետք: Այս հանգամանքը, անշուշտ, կապ ունի Վանտոսայի և Ասսուրական թագավորությունների անկման հետևանքով տարածաշրջանում ստեղծված էթնո-քաղաքական խառն իրավիճակի հետ և, որը գուցե և հնարավոր լինի նշմարել քննարկվող համաժամանակյա հնամարդաբանական նյութերի համեմատության համատեքստում:

Հավաքածու թիվ 20. - Ալիշար հույուկի (Փոքր Ասիա) V շերտագրական հորիզոնի (մ.թ.ա. VIII-VII դարեր) հնամարդաբանական նյութ (Angel L. 1951, աղ. 4):

Ուսումնասիրության մեջ փոքրասիական հնամարդաբանական նյութի ներգրավումը միանգամայն բացատրելի է այն նշանակալից դերով, որ խաղացել են խեթական թագավորության անկման հետևանքով անկախացած, ապա և մ.թ.ա. VIII դարից Վանտոսայի թագավորության աշխարհա-քաղաքական սահմանների մեջ ներգրավված՝ ուշ խեթա-լուվիական և արևելափոյուզական (մուշկական) խառը բնակչություն ունեցող տեղի կազմավորումները (մասնավորապես Խաթեն, Ծուպանին, Թեգարաման, Կադմուլին և այլն): Ավելացնենք նաև, որ ուշ խեթա-լուվիական և վանտոսայյան (ուրարտական) մշակութային փոխներգործությունները (խեցեգործության, կնքագործության, զինագործության, հիերոգլիֆային գրի, դիցանունների ու անձնանունների, որոշ տոնածիսական արարողությունների, ճարտարապետության և այլ բնագավառներում) բազմիցս ընդգծվել են արևելագետների կողմից, իսկ փոյուզա-նախավանտոսայյան առընչությունների տարբեր ոլորտներն այսօր արդեն աշխույժ քննարկումների առարկա են (Սարգսյան Գ., 1992, էջ 27-48: Ավետիսյան Հ. 1994, էջ 239-245: Քոսյան Ա. 1994, էջ 247-254: Քոսյան Ա. 1996, էջ 207-219: Քոսյան Ա. 1998: Коссян А. 1994: Kossian A. 1997, էջ 253-266): Ուստի նկատվող կապերն ու փոխառնչությունները մատնանշող փաստերը հնամարդաբանական օբյեկտիվ տվյալներով համադրելը կարող է առավել արժանահավատ եզրահանգումների նոր հնարավորություն ընձեռել:

Հավաքածու թիվ 21.-Տոսկանայի և Տարքվինիայի (Ապենինյան թերակղզի) էտրուսկյան (մ.թ.ա. VIII-VI դարեր) հնամարդաբանական նյութ (Angel L. 1951, աղ. 4):

Այս նյութի ներգրավումը համեմատական ընդհանուր համակարգի մեջ, ժամանակի գործոնից զատ, պայմանավորված է նաև որոշ արևելագետների, արվեստաբանների ու լեզվաբանների կողմից մի քանի տասնամյակ արդեն մատնանշվող էտրուսկա-վանտոսայյան (ուրարտական) մշակութային (ժայռափոր դամբարաններ, ծիսական սպասք,

որմանկարչություն, կնքագործություն, դիցաբանության, առասպելաբանության և այլն) ընդհանրությունների ու փոխառնությունների հանգամանքով (Պետրոսյան Ա. 1997 ա, էջ 44-45: Փիլիպոսյան Ա. 1998, էջ 40-41: Бурхан Я., Мохова Б. 1970, էջ 194: КИЭ 1972, էջ 6-7: Немеровский А. 1983, էջ 11, 13-14: Иванов В. 1988: Bugge S. 1890: Montelius O. 1897, էջ 265: Nogara B. 1933: Brandenstein W. 1937, էջ 37: Piganiol A. 1954, էջ 329: Maxwell-Hislop K. 1956: Pallottino M. 1958, էջ 26-52: Piganiol A. 1959: Muhlestein H. 1969: Merhav R. 1991, էջ 226-235): Ավելացնենք նաև, որ մի խումբ ուսումնասիրողներ մշակութային վերոհիշյալ մամուլությունների, լեզվական առանձին զուգահեռների և Հերոդոտոսի «Պատմության» որոշ փաստերի հիման վրա փորձեր են արել «Էտրուսկ» հորջորջվող էթնիկ տարրի նախնական բնակության վայրը՝ Փոքր Ասիան (Փոյուզիան), Անդրկովկասը կամ էլ Սև ծովի հարավ-արևելյան ափամերձը համարել, իսկ նրա տեղաշարժը դեպի Ապենինյան թերակղզի՝ կապել Անդրկովկաս, Հայկական լեռնաշխարհի և Փոքր Ասիա ներխուժած կիմերների և սկյութների բռնի գործողությունների հետ (Модестов В. 1904, էջ 9-15: Мapp Н. 1933, էջ 100: Богаевский Б. 1933, էջ 233-236: Аптекарь Б. 1935, էջ 214: Мюлештейн Г. 1938, էջ 49-50: Гордезиани Р. 1980: Немеровский А. 1983, էջ 7-16: Богэн А. 1998, էջ 7):

Հավաքածու թիվ 22. - Բալկանյան թերակղզու (Հունաստան՝ Թեսալիայից հարավ) երկաթեդարյան (մ.թ.ա. 1150-650թթ.) հնամարդաբանական նյութ (Angel L. 1944, էջ 363)*:

Եվրասիական հնամարդաբանական հավաքածուների ընտրություն այս նյութի ներգրավումն ու համակարգված ուսումնասիրությունը կարող է էթնիկական տեղաշարժերի իրագործման հաջորդական փուլերի և ուղղվածության որոշակի դրվագներ պարզաբանել: Առավել ևս, որ որոշ ուսումնասիրողներ Բալկանյան թերակղզու բնակիչների մի մասին առաջավորասիական ծագում են վերագրում, այդ վարկածը հիմնավորելով նյութական և հոգևոր մշակույթի նկատելի զուգահեռներով (Будимир М. 1950: Иванов В. 1975, էջ 12-14: Гиндин Л. 1976: Иванов В. 1979, էջ 1-8: Немеровский А. 1983, էջ 16-28: Бартошек А. 1991, էջ 232):

Սրանք են հնամարդաբանական այն հավաքածուները, որոնք ներգրավվել են համեմատական վերլուծության մեջ: Մեկ անգամ ևս նշենք, որ վերոհիշյալ 22 հավաքածուներից կազմված ընտրությամբ ամփոփում է մասնագիտական գրականության մեջ հրատարակված Եվրասիական տարածաշրջանի մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջին քառորդի - մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին կեսի հնամարդաբանական տեղեկատվության հիմնական մասը: Վերջինիս հավաքագրման նպատակը՝ վանտոսայան զանգաբանական հավաքածուի ձևաբանական բնութագրի և պատմա-մարդաբանական զնահատականի համար համապատասխան պատմա-աշխարհագրական ֆոնի և վիճակագրական մասշտաբի ստեղծումն է:

Նշված հավաքածուների վիճակագրական համադրությունն իրագործվել է կոմպյուտերային մեթոդի կիրառությամբ (մեթոդի մանրամասն նկարագիրը տե՛ս, օրինակ, Алексеев В., Трубникова О. 1984, էջ 33-37), զանգասկավառակի և դիմային կմախքի ութ կարևորագույն հատկանիշներով (1, 8, 17, 9, 45, 48, 55, 54): Վերջիններս բնորոշում են զանգաբանական հավաքածուների ամենաընդհանուր ձևաբանական առանձնահատկությունները: Այս հատկանիշների համեմատական վերլուծությունը հնարա-

* Այսուհետև ուսումնասիրության վիճակագրական աղյուսակների և գրաֆիկական պատկերների մեջ հնամարդաբանական հավաքածուների անվանումների փոխարեն կօգտագործվեն դրանց թվային ցուցիչները:

վորություն է ընձեռում տարբերակել զանգվածեղ և նրբակազմ, լայնադեմ և նեղադեմ, երկարադեմ և ցածրադեմ, դոլիխոկրան և բրախիկրան մարդաբանական տիպերը:

Համեմատական վերլուծությունների համար օգտագործվել են միայն հավաքածուների մեջ մտնող տղամարդկանց զանգերի միջինացված ցուցանիշները: Ութ հատկանիշների միջխմբային համահարաբերակցությունների գործակիցների կոմպոնենտային վերլուծությունից ստացված առաջին ինտեգրալային բնութագիրը (աղ. V)՝ ներկայացված է միայն դրական արժեքներով, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ I կոորդինատային առանցքի մեծ ցուցանիշները համապատասխանում են զանգերի խոշոր չափեր ունեցող խմբերին, և ընդհակառակը, փոքր ցուցանիշները՝ նրբակազմ խմբերին: II կոմպոնենտի հատկանիշների փոփոխական բնույթից հետևում է, որ II կոորդինատային առանցքի մեծ արժեքները բնութագրում են դոլիխոկրան, բարձր զանգասկավառակով և դիմային կմախքով, նեղադեմ խմբերի, իսկ փոքր արժեքները՝ ճիշտ հակառակ ձևաբանական նկարագրերը:

Քննարկվող տարածաշրջանի երկաթեդարյան զանգաբանական հավաքածուների տեղադրումը քառաչափ տաքսոնոմիական հարթության I և II կոորդինատային առանցքների տարածքում հնարավորություն չի ընձեռում նյութը խմբավորել ըստ մշակութային և տարածքային ընդհանրությունների: Գրաֆիկական պատկերի (աղ. IX, նկ. 1) չորս հարթություններից յուրաքանչյուրում, համապատասխան I և II ինտեգրալային բնութագրերի՝ բևեռանում են իրար հակադիր ձևաբանական նկարագրեր ունեցող հինգ հավաքածուներ: Գրանք Սիալի B-ի (թիվ 15) խոշորակազմ, բրախիկրան և Հասանլու IV-ի (թիվ 17) չափազանց նրբակազմ, դոլիխոկրան (-4-ից +4 արժեքների շառավղից դուրս), ապա Հյուսիսային Կովկասի (թիվ 8) երկարադեմ և Ալիշար V-ի (թիվ 20) ու Սինգեչաուրի (թիվ 5) ցածրադեմ (-4, -3 և +3, +4, արժեքների շառավղով) հավաքածուներն են: Համեմատական ընտրության մնացած 17 խմբերն ընդմիջարկվում են վերը թվարկված դիտարկումների սահմաններում (-2, +2 և -1, +1 արժեքների սահմաններում): Գրաֆիկական պատկերի վրա վանտոսայան զանգաբանական հավաքածուն ամենամոտն է տեղավորված կոորդինատների կենտրոնին (աղ. IX, նկ. 1): Այսինքն իր ձևաբանությամբ, սույն համեմատական տիրույթում, այն զբաղեցնում է միջուկային ամենաչեզոք դիրքը: Նրա շուրջն ամենամոտը (-1-ից +1 արժեքների շառավղով) համախմբվում են սկյութական (թիվ 9, 10, 11, 13), Սևանի ավազանի վաղերկաթեդարյան (թիվ 2), Էտրուսկյան (թիվ 21) և Նիպպուրի (թիվ 19) զանգաբանական ժողովածուները: Նշենք, որ կլաստերացման պարագայում վանտոսայան հավաքածուն խմբավորման այլ տարբերակ է դրսևորում, առավելապես մոտ տեղավորվելով Սևանի ավազանի (թիվ 2) վաղերկաթեդարյան խմբին, ապա միավորվելով Հարավային Օսեթիայի՝ Թլիի (թիվ 7) և Սինգեչաուրի (թիվ 6) համապատասխան նյութերի հետ:

Կլաստերային պատկերի վրա (աղ. IX, նկ. 2) հատուկ ուշադրության է արժանի 14-րդ քայլում առանձնացրած հնամարդաբանական հավաքածուների խումբը, որն իր մեջ ներառում է Հայաստանի տարածքի վաղերկաթեդարյան (թիվ 2, 3), վանտոսայան (թիվ 1), հարավլրացական (թիվ 4), Սինգեչաուրի «մեջքի վրա պառկած» թաղումներով (թիվ 6), ինչպես նաև սկյութական (թիվ 10, 13) հավաքածուները: Այսինքն, ըստ էության, ստացվում է ձևաբանորեն մոտիկ և տարածական առումով աշխարհագրական մեկ միավորի մեջ՝ Անդրկովկասում, խմբավորվող հնամարդաբանական հավաքածուների ընտրությամբ, որին հարում են սկյութական նյութերը:

Թվարկված զանգաքանական հավաքածուների նմանության ցուցիչների միմիժմալ և մաքսիմալ արժեքների տրամաչափը քառաչափ կարգաբանական տարածքում տատանվում է 0,83-ից –8,62-ի միջև: Սա է այն վիճակագրական մասշտաբը, որի սահմաններում կարելի է արժեքավորել համեմատվող միավորների ձևաբանական նմանության կամ տարբերության աստիճանը: Վանտոսսայան դամբարաններից հայտնաբերված համահավաք զանգաքանական ժողովածուն (թիվ 1), համեմատվող 21 դիտարկումներից, ամենամոտ նմանության ցուցանիշը (1,20) կազմում է Սևանի ավազանի երկաթեղարյան հավաքածուի (թիվ 2), ապա (1,61; 1,71) մերձսևծովյան տափաստանների սկյութական նյութերի (թիվ 11, 9), Հասանլու 3-րդից (1, 88) հայտնաբերված գանգերի (թիվ 18), Թլիի (թիվ 7) և Հոռոմի (թիվ 3) ժողովածուների (1,92; 1,96) հետ: Այսպիսով, ութ հատկանիշների համակարգում, 21 հավաքածուների տղամարդկանց խմբերի համեմատական վերլուծությունը խնդրո առարկա վանտոսսայան զանգաքանական ընտրության հետ բացահայտում է վերջինիս և Սևանի ավազանի վաղերկաթեղարյան ժողովածուի նմանությունը վիճակագրական համադրության բոլոր տարբերակներում:

Ուշագրավ է վանտոսսայան, սկյութական և էտրուսկյան զանգաքանական հավաքածուների վիճակագրական մոտիկության և ձևաբանական նմանության հանգամանքը:

Տասնչորս հատկանիշների (1, 8, 17, 9, 45, 48, 55, 54, 51, 52, 40, 32, 72, 75/1) համակարգում Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի և Հաբավթուսական տափաստանների 13 զանգաքանական հավաքածուների տղամարդկանց խմբերի համեմատական վերլուծությունն ավելի ցայտուն է դրսևորում ութ հատկանիշների համակարգում վեր հանված, վանտոսսայան հնամարդաբանական ժողովածուի վիճակագրական նմանությունը սկյութական հավաքածուների հետ (թիվ 9, 11): Տասնչորս հատկանիշների փոխադարձ տատանման բնույթը I կոմպոնենտում, հետևյալ պատկերն ունի (աղ. IV): Գանգասկավառակի խոշոր չափերին համապատասխանում են դիմային կմախքի լայնության, տանձածն բացվածքի, ակնակապիճների փոքր չափեր, քթոսկրերի խիստ արտահայտված պրոֆիլավորվածություն և հակառակ ձևաբանական փոխհարաբերակցություն՝ գանգասկավառակի փոքր չափերի դեպքում:

II կոմպոնենտը, որի հատկանիշները ներկայացված են հիմնականում դրական արժեքներով, կարելի է դիտարկել որպես ընդհանուր զանգվածեղությունը կամ նրբակազմությունը բնութագրող՝ «չափի գործոնի» դրսևորում:

III կոմպոնենտը բացահայտում է գանգասկավառակի, դիմային կմախքի ձևերի և քթոսկրերի պրոֆիլավորվածության աստիճանի կապը: Այսինքն, բրախիկրանության միտումն ուղեկցվում է դիմային կմախքի էվրինիկ կառուցվածքով և քթոսկրերի թույլ պրոֆիլավորվածությամբ: Այսպիսով, հիմնական ինտեգրալային ձևաբանական նկարագրերը հնարավորություն են ընձեռում տարբերակել նրբակազմ և զանգվածեղ, երկարադեմ և ցածրադեմ, դոլիխոկրան և բրախիկրանության միտում ինչպես նաև խիստ ու չափավոր քթոսկրերի պրոֆիլավորվածություն ունեցող զանգաքանական բնութագրերը:

Ուշագրավ է, որ տասնչորս հատկանիշների համակարգում կոմպոնենտային մեթոդով Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի և Հաբավթուսական տափաստանների 13 զանգաքանական հավաքածուների վիճակագրական վերլուծությունը կոորդինատների դաշտում խմբավորում է վերոհիշյալ ընտրության ըստ պատմա-տարածքային առանձնահատկությունների: I և II ինտեգրալային նկարագրերի համադրումը (աղ. X, նկ. 1)

հնարավորություն է ընձեռում դրական արժեքների դաշտում իրար բավական մոտ և, այսուհանդերձ, չընդմիջարկվող «կղզյակներով» առանձնացնել Հայաստանի՝ Սևանի ավազանի (թիվ 2) ու Հոռոմի (թիվ 3) խոշորակազմ և Վրաստանի (թիվ 4) ու Հարավային Օսեթիայի (թիվ 7) համեմատաբար նեղադեմ համաժամանակյա երկաթեղարյան հավաքածուները: Վերոհիշյալ հավաքածուների սփռման տիրույթին հարել է նաև ստորին-դնեպրովյան (Նիկոպոլ) սկյութական հավաքածուն (թիվ 13): Ընդհանուր սահմանի մեջ է ամփոփվել նաև սկյութական ընտրույթը (թիվ 9, 10, 11, 12, 14): Իսկ Կոբանի (թիվ 8) դոլիխոմորֆ, Մինգեչաուրի խիստ նրբակազմ (թիվ 5) և ցածրադեմ (թիվ 6) ժողովածուները բևեռացել են:

I և III ինտեգրալային նկարագրերի համադրության դեպքում (աղ. X, նկ. 2), բևեռացված տարբերակների դիրքը մնում է անփոփոխ, իսկ սկյութական և Հայաստանի տարածքի ժողովածուները պարզապես փոխվում են իրենց տարածման դաշտերով: I և II, ապա I և III կոմպոնենտների տարածքում 13 զանգաբանական հավաքածուների տղամարդկանց խմբերի համադրությունը բացահայտում է վանտոսայան (թիվ 1) և սկյութական հավաքածուների (թիվ 9, 11) մամուռությունն ըստ ընդհանուր նրբակազմ ձևաբանական նկարագրերի: Երկու դեպքում էլ վանտոսայան հավաքածուն կոորդինատների տարածքում ունի իր կայուն և անփոփոխ դիրքը փոքր չափեր բնութագրող բացասական արժեքների դաշտում՝ I և II գործոնների համադրության ժամանակ խմբավորելով սկյութական, իսկ I և III գործոնների դեպքում՝ Հայաստանի վաղերկաթեղարյան և Թլիի նյութերի հետ: Ձևաբանական մամուռության հիմքի վրա վեր հանված այս խմբավորումը ցայտուն արտահայտված է կլաստերային պատկերի վրա (աղ. X, նկ. 3):

Այսպիսով ութ, ապա տասնչորս հատկանիշներով իրագործված մարդաբանական ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս փաստել վանտոսայան զանգաբանական հավաքածուի և նրան անմիջապես նախորդած Սևանի ավազանի վաղերկաթեղարյան հնամարդաբանական նյութի ձևաբանական մամուռությունը մի կողմից, և միևնույն ժամանակ վանտոսայանի ու սկյութական հավաքածուներինը՝ մյուս կողմից: Ըստ որում, եթե առաջին դեպքում մամուռության փաստն աշխարհա-տարածական միևնույն սահմաններում համատեղ երկարատև բնակության և պատմա-մշակութային իրողությունների ու գործընթացների միևնույն խառնարանում ձևավորվելու արդյունք է, ապա երկրորդ դեպքում, այդ ամենի հետ միասին չի բացառվում նաև հարավից հյուսիս ուղղվածություն ունեցած էթնիկական տեղաշարժի հանգամանքը: Անշուշտ, վերջին ենթադրությունն ունի թեական բնույթ, անմիջականորեն առնչվում է սկյութաբանության ոլորտին և՛ վերլուծական ու ապացուցային հատուկ մակարդակ է պահանջում: Սույն աշխատության մեջ մենք պարզապես հարկ ենք համարում ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել համեմատական վերլուծության արդյունքում, ինքնաբերաբար ճյուղավորված և վերոհիշյալ պատկերը ներկայացնող վիճակագրական տվյալների վրա, որոնք նույն խնդրի քննության աղբյուրագիտական, մշակութաբանական և մասամբ նաև հնամարդաբանական մակարդակներում արդեն, մասնագիտական գրականության մեջ, ունեն իրենց հիմնավորումները (Սկրտչյան Ռ., Փիլիպոսյան Ա. 2001, էջ 383-394: Ельницкий Л. 1949, էջ 18: Артамонов М. 1950, էջ 38: Дьяконов И. 1956, էջ 244: Артамонов М. 1974: Ельницкий Л. 1977, էջ 24: Техов Б. 1980, էջ 18-19: Барцева Т. 1981: Доватур А., Каллистов Д., Шишова И. 1982, էջ 170: Нейхардт А. 1982: Погребова М. 1984: Куклина И. 1985, էջ 55-57: Есаян С., Погребова М. 1985: Агбунов М. 1989: Мкртчян Р., Пилипосян А. 1999, էջ 110-111):